

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2019.03.060>

УДК: 330. 34.01

JEL: O 100

Олег Яременко

ІНСТИТУЦІЙНІ ДЕСТРУКЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ: ПЕРЕДУМОВИ, МЕХАНІЗМИ, НАСЛІДКИ

Розглянуто передумови та наслідки інституційних деструкцій в економіці та суспільстві. Доведено, що інтеграційна спроможність інституційної системи залежить від двох основних чинників: від адекватності інститутів складності і динамізму середовища, в якому діють суб'єкти; від адекватності інституційних вимог рівню інституційній компетентності суб'єктів. Обґрунтовано висновок, що причиною зростання питомої ваги інституційних аномалій та деструкцій у світовій економіці є процес "змішування" цінностей та ціннісно-подібних інститутів як наслідок інтенсивної глобалізації, що призвело до хаотизації критеріїв прийнятності та неприйнятності у соціальній поведінці на всіх основних рівнях суб'єктності. Показано, що руйнація звичних очікувань примушує господарських суб'єктів формувати та реалізовувати максимально короткі плани, незважаючи на середньострокові або довгострокові наслідки своїх дій; при цьому самовиживання суб'єктів як масовий псевдо-раціональний спосіб дій стає інструментом системної кризи, яка ставить економіку на межу існування.

Ключові слова: інституційна деструкція, цінності, інститути, технології, невизначеність, ризики, соціально-необхідний ринковий час, соціально-економічна ентропія.

Інституційна деструкція – це зниження спроможності сукупності інститутів щодо зняття невизначеності функціонування господарської системи загалом та її елементів, як суб'єктів, так і не суб'єктів. Актуальність проблем виявлення змісту та чинників інституційної деструкції обумовлена різким зростанням конфліктності суспільних взаємодій в сучасних умовах технологічних, ринкових і ціннісних зрушень, коли посилення взаємозалежності випереджає процес створення правил узгодження суперечливих інтересів у міжнародній торгівлі, політиці, у формуванні та функціонуванні інтеграційних утворень. Сьогодні великі можливості сучасних технологій та розповсюдження економічної свободи використовуються суспільством з дедалі нижчим коефіцієнтом корисної дії, проявом чого можуть слугувати явища соціальної поляризації, зростання ролі тіньових механізмів у розподілі ресурсів та результатів економічної діяльності, системні порушення принципів вільної торгівлі, активізація терористичних проявів. На відміну від зайвого оптимізму

Яременко Олег Леонідович (yaremenkooleg2@gmail.com.), д-р екон. наук, проф.; провідний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

© О.Яременко, 2019

Ф. Фукуями щодо кінця історії, багато вчених відмічають, що світ стає все більш нестабільним та деструктивно складним, а стабілізуючі можливості всезагальних правил та заборон звужуються (Byrne, 1998).

Системні оцінки та концептуальні дослідження інституційних деструкцій і аномалій беруть свій початок у соціологічних теоріях (Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Р. Мертон, Т. Парсонс, Е. Гідденс). Головними результатами соціологічного аналізу (з точки зору їх корисності для вирішення інституційно-економічних проблем) суспільних аномалій можна вважати такі.

По-перше, це визнання закономірного характеру аномалій і відхилень, що детермінується змістом суспільних структур, включаючи соціальні норми та цінності, а не лише відхиленням від них (Мертон, 2006). Тобто боротьба з інституційними аномаліями без урахування їх глибинних коренів веде до значних прихованих суспільних втрат та витрат, оскільки випадковим чином зачіпає функціональні та інституційні механізми "нормальної" економіки.

По-друге, це трактування їх як способу соціальної адаптації (Парсонс, 1998), що має важливе значення для більш повного розуміння чутливості сукупного попиту та пропозиції щодо інструментів державного регулювання економіки.

По-третє, це визнання важливої ролі аномальних типів пристосування у виникненні змін та інновацій (Мертон, 2006). Врахування цього положення відкриває перспективи для удосконалення інноваційної політики держави у частині вибору міри жорсткості санкцій за порушення стандартів та норм, співвідношення між позитивними та негативними стимулами.

По-четверте, це положення про наявність зон перетину аномалій та раціонального вибору (Гідденс, 1999). Цей результат дає можливість більш глибоко оцінити передумови та наслідки так званих "провалів ринку" та "провалів держави".

В економічній науці більша частина досліджень інституційних аномалій та деструкцій пов'язана з аналізом опортуністичної поведінки як чинника трансакційних витрат (Коуз, 1993; Уільямсон, 1997). З певними застереженнями до цих досліджень можна приєднати обґрунтування впливу трансакційних витрат на явище інституційної деструкції (Еджиджи, 1995), аналіз інституційних пасток В. Полтеровича, модель м'яких бюджетних обмежень Я. Корнаї (Корнаї, 1996) та аналіз природи екстрактивних інститутів Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона (Аджемоглу, 2015). Основний висновок сучасного інституційного трактування економічних систем щодо різного роду відхилень можна сформулювати таким чином: інституційні деструкції та аномалії підвищують трансакційні витрати, знижують суспільну довіру, сприяють інституційним пасткам та поширенню корупційних практик, погіршують національні можливості економічного зростання. Значення зворотного впливу економічного зростання на поширення зон інституційних деструкцій та аномалій, як правило, не розглядається.

Відповідно до такого трактування актуальним завданням суспільства та держави є стиснення зони інституційних деструкцій і аномалій до безпечного розміру. Водночас у сучасних інституційних дослідженнях в економіці останнім часом з'явилися спроби використання можливостей більш широких трактувань явища інституційних відхилень у контексті гли-

боких трансформацій сучасного соціуму і його економічної складової (напр., Фролов, 2019; Zhenhua Su, Yanyu Ye, Pu Wang, 2018).

Метою цієї статті є виявлення об'єктивних та суб'єктивних підстав поширення ареалу інституційних аномалій і деструкцій та посилення їхнього впливу на функціонування та розвиток сучасних економічних систем.

Цінності та інститути являють собою одну зі складових національного багатства. Саме цінності та інститути, що склалися історично, забезпечують суб'єктність соціуму як здатність до узгодженої поведінки його учасників у разі суттєвих змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Інститути як багатство нації не є мертвою основою економічного життя та розвитку, вони мають власне життя, їм притаманні стадії зародження, розвитку та занепаду. Руйнація старих інституційних форм організації господарської діяльності, як показав Й. Шумпетер, вивільняє соціальний простір для нових комбінацій ресурсів і методів організації виробництва та обміну, завдяки чому відбувається економічне зростання та технологічний розвиток.

Водночас такий рух вперед ціною відкидання частини інституційної спадщини несе в собі ризики загальної, а не лише творчої руйнації, оскільки веде господарську систему в зону підвищеної соціально-економічної невизначеності. Елемент випадковості у фундаментальних інноваціях несе ризик тотальної цивілізаційної невизначеності.

Щодо окремої людини, сприйняття нею ціннісних та інституційних вимог породжує здатність мати соціально-економічні потреби, які є рушійною силою господарської діяльності. Інституційно компетентна людина є вільною у такому соціумі, вона має доступ до ресурсів та користується перевагами безособової довіри. Навпаки, людина, яка не розділяє цінності певного соціуму і не є інституційно компетентною, може перетворитися на ізгоя (люди, що вийшли на волю з місць ув'язнення, мігранти, які мешкають у так званих "етнічних гетто"), якому нічого втрачати. Інституційна деградація як масовий процес містить у собі ще й такий ризик.

Щоб уникнути суспільної деградації, шумпетеріанська "творча руйнація" цінностей та інститутів має своєчасно компенсуватися новими формами соціально-економічної інтеграції. Як свідчить явище інституційної анігіляції у деяких країнах "третього світу" під впливом сміливих демократичних реформ, некомпенсована інституційна деградація дуже швидко призводить до втрати культурних та технологічних надбань суспільства.

Ззовні суперечності сучасного соціально-економічного розвитку виглядають так: інформаційно-мережеві технології соціально сильніші за інститути, у надрах яких вони виникають, а інститути сильніші за цінності, які їх породили. Таким чином виникає послідовний ланцюжок інституційно-ціннісної деструкції, коли технології руйнують застарілі інститути, а у свою чергу уламки інститутів пригнічують ціннісні підстави сучасної цивілізації. Суспільство забуває, завдяки яким цінностям та інститутам воно отримало свою технологічну могутність, вважаючи питання цінностей знятим завдяки вільному вибору цінностей. Насправді, цінності, що обираються людиною, – це цінності другого порядку, а цінності першого та нульового порядку (базові) не є предметом вибору.

Ф. Ліст майже 200 років тому відмітив: "Християнство, моногамія, знищення рабства і кріпосного права, престолонаслідування, винахід друкарства, преса, пошта, монетна система, міри ваги і довжини, календар і годинник, поліція безпеки, введення вільного землевладіння і шляхи сполучення – от багаті джерела продуктивних сил". При цьому Ф. Ліст відмічав, що розумне зберігання історичної спадщини є умовою стійкості національного господарства щодо шоків та соціальних катастроф.

Таки чином, цінності та інститути забезпечують цілісність господарської системи в умовах підвищеної невизначеності. Інституційна деструкція як втрата інститутів несе в собі ризик розпаду соціуму на окремі фрагменти, які можуть бути підпорядковані іншим системам, що мають сильне ціннісно-інституційне поле.

В умовах фундаментальних зрушень та тотальної аномії загальні правила є все менш потрібними найбільш сильним суб'єктам, а слабким залишається діяти так, як це вигідно сильним. Система без правил є більш ентропійною, ніж система з правилами, в чому Україна мала можливість переконатися у 90 роки минулого століття. На жаль, інституційна деструкція є багато у чому об'єктивним процесом, якого дуже важко уникнути у глобальному масштабі, але можна спробувати мінімізувати його найбільш руйнуючі та небезпечні прояви.

При цьому не слід забувати, що інституційна деструкція може мати і певний позитивний сенс, і не лише у шумпетеріанському розумінні творчої руйнації.

По-перше, вона сприяє вивільненню соціального простору для нових правил та норм. Справа в тому, що соціально-інституційний простір економіки не є "гумовим", він здатний вмещувати в себе лише обмежений соціальний зміст. Такі межі визначаються глибиною історичної культурної спадщини та обсягом живої історичної пам'яті народу, яка не залежить від поточних політичних переваг еліти.

Якщо дизайн нової інституційної моделі економіки, держави та суспільства не відповідає історичному ціннісно-інституційному фундаменту, то може трапитися так, що більш глибоко вкорінені в колективну свідомість та підсвідомість народу традиційні інститути виштовхнуть нові поверхні форми буття з національного соціально-економічного простору, і вони підлягають поступовій деградації та дифузії. Прикладом може слугувати шахський Іран другої половини 70-х років минулого століття, коли західна ліберально-демократична ідеологія не змогла протиснутися у національний ціннісно-інституційний фундамент, який у ході ісламської революції відторгнув більшість імпортованих інститутів. Цей приклад показує, що культурну спадщину та історичну пам'ять слід вважати не просто важливими чинниками інституційної еволюції, а національним активом, який за належного використання забезпечує збереження суб'єктності та інтеграцію в зовнішній простір на підставах первинності національних інтересів. Константа ідентичності має включатися у будь-які рівняння реформ, особливо у разі застосування радикальної моделі "зміни цивілізаційного вибору". Деструкція або поступова деградація неефективних інституційних запозичень або застарілих національних інститутів дає змогу для формування більш адекватних та ефективних інституційних конструкцій.

По-друге, деградація зайвих інститутів іноді може розцінюватися як відновлення балансу між стандартом та вибором. Надмірно зарегульована економіка може проходити повз привабливі національні альтернативи внаслідок надмірно ускладнених та суперечливих інституційних процедур (не обов'язково бюрократичних). Іноді деградація занадто складних та суперечливих правил обов'язкового регулювання і контролю, що відбувається внаслідок конфліктів, прихованої протидії, інституційного саботажу, взаємного опортунізму держави та бізнесу, скорочує та спрощує реальні процедури оцінки та вибору альтернатив, внаслідок чого національна економіка парадоксальним чином отримує шанс більш органічно вписатися у зовнішній конкурентний простір. Спрощення запозичених інститутів відбувається або через формальні уточнення та корекції законів і норм, або через активізацію тіньової складової економіки. Інституційне спрощення не завжди означає інституційне погіршення.

Цікаву спробу відійти від жорсткої дихотомії "поганих/добрих інститутів", або від дихотомії "руйнуючої/творчої деструкції інститутів" зробив Д. Фролов (Фролов, 2019) через введення поняття екститутів. Вважаючи поняття "поганих інститутів" переважно оціночним, він запропонував переосмислити феномен інституційних аномалій як потенційних екститутів у позитивному ключі. На його погляд, екститутути (або стійкі інституційні аномалії) є продуктом складності інституційної системи. Складність перетворюється на варіативність функціонування інститутів, а варіативність є кроком до формування нових інститутів.

Для обґрунтування своєї гіпотези цей автор проаналізував основні підходи, категорії та поняття, що характеризують різні прояви явища інституційної неспроможності: інституційний дисонанс, слабкі та сильні інститути, елементи використання метафоричної термінології (інституційний склероз, інституційна "родова травма"), яка свідчить, на думку автора, про бідність власного інструментарію інституційної науки. До речі, погоджуючись з оцінкою іманентної методології та термінології інституційної теорії як недостатньо розвинутої, хотілось би відмітити різний евристичний потенціал різних теоретичних метафор. Наприклад, поняття "інституційної пастки", яке свого часу запропонував В. Полтерович, може вважатися достатньо апробованим інструментом інституційного аналізу, хоча походження його є, безумовно, метафоричним.

Найбільш привабливим і перспективним виглядає підхід з позицій інституційної конфігурації, яку Д. Фролов вважає менш суперечливою, ніж більшість існуючих концепцій інституційних змін та інституційних деструкцій. Він вводить в інституційну модель економіки, крім інститутів (X), ще два важливі компоненти: середовище (Y) та множину стейкхолдерів (S). Саме інституційну конфігурацію автор вважає природним середовищем формування інституційних аномалій, які він не вважає чимось безумовно негативним. Те, що для одних агентів або спільнот вважається деградацією інститутів, для стейкхолдерів може бути "епіцентром можливостей".

Проміжний висновок, який можна зробити на основі моделі інституційної конфігурації, полягає в тому, що деструкція інститутів є результатом більш-менш системної економічної поведінки стейкхолдерів або спільнот, яка має вигляд інституційної аномалії. Іноді такі аномалії для зовнішнього спостерігача виступають як слабкі інститути. Прикладом

може слугувати сучасна стратегія Китаю, що спрямована на повне використання можливостей саме слабких інститутів (слабких інститутів права власності, недостатніх стандартів прозорості, низьких норм захисту середовища, соціальної відповідальності і таке інше). Завдяки елементам "брудної гри" слабкі отримують можливість систематично вигравати у сильних. Чи можна назвати такі інститути поганими для Китаю? Якщо й можна їх назвати "поганими", то це буде оціночна позиція сильних гравців, які за першої можливості починають нав'язувати своїм конкурентам деструктивно ускладнені норми та інститути.

Визнаючи перспективність підходу Д. Фролова, водночас слід відмітити його обмеженість. Запропонована концепція виглядає як занадто інституційно-ендогенна і тому викликає декілька важливих питань, які потребують подальшого дослідження. Наприклад, не зрозуміло, як впливатиме відмова від поділу інститутів на слабкі та сильні на усвідомлення сучасних конкурентних процесів у глобальному господарстві? Як бути з проблемою технологічної детермінації інституційного устрою економіки у разі одночасних технологічних змін? Чи може економічний все-світ екститутів бути стабільним, якщо їх інформаційна спроможність є недостатньою, оскільки з неї поступово зникає всезагальна складова? Як поводитиме при цьому себе загальна соціальна ентропія?

Складність інституційної системи залежить від двох взаємопов'язаних, але різних чинників: складності середовища; невизначеності середовища. Інститути являють собою пряму (лобову) відповідь соціуму викликам з обох боків. Складні проблеми вирішуються за допомогою складних інститутів включаючи розгалужену систему законів, стандартів, обов'язкових узгоджень, а критична невизначеність зводиться до прийняттого рівня за рахунок інституційних припущень. Інший шлях – шлях підвищення соціальної компетентності, економічної свободи та відповідальності суб'єктів вважається реальним, але вторинним, допоміжним.

Соціум відгороджується від споконвічної складності та невизначеності людського буття шляхом побудови інституційно-ціннісної стіни. Якщо її міцність та висота є достатньою, то люди вважають себе відносно вільними, відповідальними за своє буття, а рівень системних та індивідуальних ризиків і загроз не заважає раціональній поведінці. Але зношеність інститутів та "вірус інновацій" спокушають суб'єктиваторів руйнувати окремі цеглини інституційно-ціннісної стіни. Ринкова дифузія інновацій руйнує вже суцільні її ділянки.

Тому проблема інституційних аномалій та їх стейкхолдерів, як їх розуміє Д. Фролов, полягає в тому, що вони не надають можливості побудувати більш-менш безперервну стіну соціуму, яка б захищала його від надмірної складності та невизначеності. Через численні діри у соціум проникають множинність критеріїв, пріоритетів, все частіше виникають випадкові ієрархії, стійкість та комбінації яких розподіляються випадковим чином. Якщо у 90-ті роки ми вважали виникнення випадкових бізнес-імперій, величезних багатств у постсоціалістичних країнах наслідком "хижацької" моделі приватизації, то сьогодні ми бачимо таку ж тенденцію у багатьох країнах світу (наприклад, інноваційна "недоімперія" Ілона Маска).

Система традиційних інститутів не здатна асимілювати нові фінансові та технологічні бізнес-структури, які часто побудовані за прин-

ципом айсберга: 90% реальної економічної і соціальної влади є прихованими та діють вони за правилом "my life – my rules". Анонімна і тому безвідповідальна економічна влада тяжіє до найбільш ліквідних форм, що ускладнює кристалізацію нових правил та стандартів. Опір руйнуючим потокам подій та технологій через укріплення традиційних інститутів не має перспектив.

Проявом надмірного інституційного ускладнення є імплементація в економіку України європейських норм контролю, стандартизації, обов'язкових узгоджень на тлі слабкої суб'єктності української економіки загалом та її окремих складових. Відсутність інституційних гарантій на тлі надмірних інституційних приписів та обов'язків виштовхує бізнес у тінь. Частина корупції та тіньової економіки в Україні може розглядатися як спроба до взаємного узгодження фактичної інституційної місткості економіки і формальної суми правил та норм. Коло стейкхолдерів інституту корупції може виявитися більш широким, ніж це прийнято вважати. Про це ж саме може свідчити високий рівень тіньового сектора в економіці Грузії, який спостерігається на тлі дуже пристойних національних рейтингів економічної свободи та doing business.

По-третє, інституційна деструкція як зростання невизначеності за певних умов може активізувати національний ціннісно-інституційний пошук на підставах органічного поєднання екзогенних запозичень та стійких ендегенних інституційних конструкцій, що мають мінімальне розходження з неформальними нормами та правилами і тому мінімізують ризики зростання тіньового сектора.

Але треба розуміти, що перелічені вище можливі позитивні наслідки інституційних деструкцій мають ймовірність виникнення меншу ніж 100% та відчувають на собі сильні впливи різноманітних випадковостей історичного процесу, особливо в умовах загальної глобальної взаємозалежності. Багато що залежить від зрілості інститутів держави та громадянського суспільства, від їхньої здатності створювати сприятливе середовище ендегенізації реформ та соціально-економічного розвитку.

Інституційна деструкція може бути як абсолютною, так і відносною. Абсолютна інституційна деструкція проявляє себе як зниження координуючого та інтегруючого потенціалу інститутів через їх зношеність або явищ інституційної анігіляції під впливом ендегенних та екзогенних чинників. Відносна інституційна деструкція обумовлена поширенням простору невизначеності функціонування господарчої системи за умови незмінної фактичної спроможності інститутів або її недостатнього зростання, тобто з відставанням від динаміки потреб системи у знятті невизначеності. Безпосереднім проявом неприйнятної невизначеності господарської системи слугують масові розриви cash flow на усіх основних рівнях – держави, корпорацій, домогосподарств.

Інтегруюча здатність інститутів як таких має *верхню межу*, що обумовлена фактичною здатністю суб'єктів сприймати та використовувати лише обмежену кількість норм та заборон й іманентною обмеженістю інституційного способу зняття невизначеності (щодо фактичної складності господарської системи та умовної поверхні її зіткнення з генеральною невизначеністю соціального буття), а також *нижню межу*, яка обумовлена ефектом QWERTY у широкому сенсі (який означає

безперервність технологічної та соціально-інституційної еволюції, що за інших рівних умов знижує невизначеність розвитку).

Формування надскладної глобальної економічної системи може привести або до поступового формування інститутів, які будуть спроможні упорядковувати діяльність в умовах високої ендогенної та екзогенної невизначеності, або, як альтернатива, призвести до деінституціоналізації соціального буття, коли місце інститутів займуть технологічні та соціально-технологічні регламенти. Від інститутів такі регламенти відрізнятимуться повною соціальною нейтральністю ("по той бік добра і зла") та будуть технологічно сумісними зі штучним інтелектом.

Потреба у зберіганні накопиченого інституційного багатства людства залежить від чинника часу: якщо час, необхідний суб'єктові для ціннісно-інституційної інтерпретації актуальної ринкової/господарської ситуації, є більшим, ніж час суттєвих змін у стані ринкових умов, то цінності та інститути *заважатимуть* життєдіяльності економічних суб'єктів і тому будуть поступово виштовхуватися з економіки. Як сигнал з майбутнього можуть розцінюватися методи високошвидкісної торгівлі, коли людський фактор повністю виключений з процесів прийняття та реалізації ринкових рішень.

Означимо різницю між технологічно необхідним та соціально необхідним ринковим часом як Δt , при цьому t_{tech} – це технологічно необхідний час, а t_{inst} – це інституційно необхідний час:

$$\Delta t = t_{tech} - t_{inst}$$

де Δt – це запас часу від моменту оцінки ринкової ситуації як ціннісно-інституційно прийнятної до її безпосередньої ринкової інтерпретації, що за змістом є інтервалом *технологічно-інституційної рівноваги ринку*. Він має верхню та нижню межу. Верхня межа залежить від ринкової швидкості подій, тому що занадто довгий час на прийняття рішення перетворює його або на неактуальне, або на шкідливе. Нижня межа залежить, по-перше, від звичності і обов'язковості ціннісно-інституційних процедур прийняття рішень (що є чинником безособистої довіри), по-друге, від рівня професіоналізму, компетентності, особистої швидкості ринкових реакцій, ринкової інтуїції суб'єктів.

$t_{tech} - t_{inst} > 0$ – це запас часу, який має ринковий суб'єкт для прийняття рішень. Якщо t_{tech} стає меншим ніж t_{inst} , то запасу часу немає, і ринкова ситуація для суб'єкта залежить цілком від пануючих інформаційних технологій укладання та реалізації ринкових угод. Рішення суб'єкта повинні вписуватися у технологічні регламенти та не залежать від його ціннісно-інституційних уподобань і обмежень. Єдиний шанс для зберігання ціннісних установок діючого суб'єкта – це поступове їх укорінення у свідомість і навіть у підсвідомість як обов'язкова складова мотивації та стимулів вільної та відповідальної господарської поведінки.

Підвищення ринкової компетентності потребує розширення кола звичних для суб'єкта ціннісно-інституційних вимог або його інституційної досвідченості. Навпаки, незвичність або невизначеність ціннісно-інституційних вимог для більшості суб'єктів призводить до зростання t_{inst} аж до виходу на рівень t_{tech} і вище. В умовах екстериторіальності законодавства деяких країн ігнорування незвичних ціннісно-інституційних вимог може бути небезпечним, а спроби їх засвоїти та інтерпрету-

вати займатимуть занадто багато часу, що означатиме перекручення умов інституційно-технологічної рівноваги ринків, коли $\Delta t < 0$. До такого ж результату призводить і технологічно детерміноване зростання швидкості ринкових подій/змін, а також переважання екзогенних змін у правилах та нормах.

На відкритому інтервалі $\Delta t > 0$ запас інституційно-технологічної міцності, завдяки якому інноваційна економіка не втрачає зв'язку з ціннісно-інституційними підставами, є достатнім для утримання системи на траєкторії зниження соціально-економічної ентропії. Переступання цієї межі ($\Delta t < 0$) несе з собою дуже сильні ризики зростання ентропії, значна частка яких реалізується вже сьогодні, на наших очах. Фактично на інтервалі, де має силу умова $t_{\text{tech}} < t_{\text{inst}}$, система інститутів не встигає спрацьовувати, що однак формально це не заважає укладанню та виконанню ринкових угод. Ціннісно-інституційний світ людини та світ технологій починають функціонувати у різних вимірах. Технологіям ціннісні оцінки не потрібні. Але якщо виробництву (технологіям) і не потрібні людські цінності та люди взагалі, то людина не може існувати без продуктів та послуг, які надає сфера "безлюдних" технологій.

Соціальний простір, для якого $\Delta t < 0$, є зоною підвищеної невизначеності та конфліктності. Дія чинника ціннісно-інституційної інерції (ефект QWERTY) не є жорстко детермінованою та включає до себе ймовірнісний аспект. Тому цей чинник призводить до розшарування суб'єктів за критерієм їх індивідуального запасу міцності Δt . Суб'єкти, які схильні деякий час та у деяких ситуаціях орієнтуватися на нереалістичне (для інформаційних технологій) припущення $t_{\text{tech}} - t_{\text{inst}} > 0$, програють тим, хто виходить з реалій $t_{\text{tech}} < t_{\text{inst}}$, тобто не зважають на ціннісні обмеження у своїх ринкових рішеннях (або знижують для себе статус ціннісних критеріїв). Тому єдиним соціальним механізмом, що здатний забезпечити збереження принципів ціннісних основ інноваційного розвитку економіки та технологій, залишається національна держава. Це є однією з глибинних причин реанімації етатистських ідеологій і моделей організації суспільства та економіки у XXI столітті.

Яскравим прикладом позитивного ціннісного обмеження державою технологічних змін може слугувати жорстка реакція китайської влади у січні 2019 року на генетичний експеримент з людиною, до якого несанкціоновано вдався китайський генетик¹. Інший приклад: такий адепт інформаційно-мережевого суспільства як Марк Цукерберг у квітні 2019 року визнав бажаність встановлення державного контролю в глобальних інформаційних системах.

Однак, як демонструє той же Китай з його інформаційно-мережевою системою соціальних кредитних рейтингів, ніхто не може гарантувати, що держава та її функції не підлягатимуть інформаційно-мережевому переродженню у бік "нелюдського" державного механізму, особливо з урахуванням можливостей штучного інтелекту у цій сфері. Спроби "завантажити" у штучний інтелект людські цінності та обмеження можуть взагалі зробити сьогоdnішнього *homo sapiens* зайвим на нашій планеті.

¹ URL: <https://hightech.fm/2019/01/22/crispr-low>

Висновки

Головною причиною зростання питомої ваги інституційних аномалій та деструкцій є процес "змішування" цінностей та ціннісно-подібних інститутів як наслідок інтенсивної глобалізації. Це призвело до хаотизації критеріїв прийнятного та неприйнятного у соціальній поведінці на всіх основних рівнях суб'єктності – від індивіда до груп держав та цивілізацій. Прикладом можна назвати Сполучені Штати Америки, які є одночасно і головним драйвером глобалізації, і першим на черзі об'єктом впливу невизначеності та ризиків. Перемога Д. Трампа на президентських виборах у 2016 року показала перспективи нарощування ціннісного розриву всередині американського суспільства.

В ідеалі три вектори суспільного або індивідуального вибору – ціннісний, інституційний та раціональний – повинні збігатись: те, що є для суб'єкта прийнятним ціннісно, збігається з вимогами інституційних правил, а цінності та інститути у свою чергу відображаються у перевагах раціонального вибору. У цьому випадку трансакційні витрати, що пов'язані з узгодженням ціннісного, інституційного та раціонального у соціальній діяльності, дорівнюють нулю. Але ідеал є винятком, а загальним правилом є розходження між цими векторами. Особливої інтенсивності процес розходження набрав після глобальної кризи 2008–2009 років та наступної рецесії.

Кут розходження між ціннісним, інституційним та раціональним спричиняє сильний зворотний вплив на рівень суб'єктності. Граничним випадком є їхнє взаємне розходження на 120° , коли рівнодіюча трьох векторів соціальної активності вироджується у точку і суб'єкт перетворюється на об'єкт або ресурс для зовнішніх суб'єктів.

Інтеграційна спроможність інституційної системи залежить від двох основних чинників: по-перше, від адекватності інститутів складності та динамізму середовища, в якому діють суб'єкти; по-друге, від адекватності інституційних вимог здатностям суб'єктів щодо урозуміння та виконання інституційних вимог. Однією з причин посилення довгострокової невизначеності економічних систем є явище деструктивного ускладнення інститутів ("ефект храповика"), наслідком чого є можливість інституційних катастроф.

Наслідком технологічного та ринкового ускладнення середовища є інерційне ускладнення інститутів, що може призводити до розриву відповідності між інституційною системою та здатністю суб'єктів виконувати нові надмірно складні вимоги щодо правил та норм. У цьому випадку виникає явище інституційного відчуження, проявом якого є десуб'єктивація соціально-економічної системи та зниження ролі чинника довіри. В умовах десуб'єктивації економіки знижується здатність системи до саморегулювання, що призводить до надмірної конфліктності, вимагає посилення ситуативних адміністративних важелів та сприяє зростанню довгострокових системних ризиків.

Інституційні аномалії здатні посилювати свій вплив на національну економіку в умовах глобалізації та насильницької уніфікації. Наслідком цього може бути збереження та відновлення національної ідентичності ціною поточної втрати темпу структурних та технологічних змін. Як показує історичний приклад Японії у XX столітті, збережена ідентич-

ність рано чи пізно перетворюється на актуальний національний актив, що сприяє стрибку конкурентоспроможності.

Вплив інформаційно-мережових технологій на соціально-економічний розвиток має суперечливий характер. Він включає до себе, з одного боку, інформаційне спрощення процедур укладання і виконання ринкових угод, а з іншого боку, сприяє тотальній технологізації економіки за рахунок виштовхування соціальної складової економічних взаємодій. За цих умов економічні інститути поступаються місцем технологічним регламентам, що призводить до звуження сфери практичного прикладання ціннісно-інституційної складової людської цивілізації та закладає основи посилення довгострокової невизначеності соціально-економічного розвитку.

Ціннісно-інституційна нейтральність нових технологій не може розглядатися як загальний випадок. Чим глибшою є технологічна зміна, тим вищою є ймовірність індукованих інституційних зрушень, одним із результатів яких стає зростання невизначеності. Додаткові виміри свободи, які отримують власники/споживачі нових технологій, не можуть відразу бути охоплені новими правилами та стандартами.

У загальному випадку деструкція інститутів призводить або до короткочасного або до довгочасного зростання ентропії. Руйнація звичних очікувань примушує господарських суб'єктів будувати та реалізувати максимально короткі плани, незважаючи на середньострокові або довгострокові наслідки своїх дій. Досвід українських реформ 90-х років минулого століття показує, що в умовах втрати звичних механізмів доступу до ресурсів намагання суб'єктів вижити сьогодні за будь-яку ціну призводить до паралічу їхніх внутрішніх структур та технологій. Самовиживання суб'єктів як масовий спосіб дій стає інструментом системної кризи, яка ставить економіку на межу існування.

Література

1. Аджемоглу Д., Робинсон Дж.А. (2015). Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. Москва: АСТ. 720 с.
2. Аристотель. (1983) Сочинения: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 830 с.
3. Аузан, А., Золотов, А. (2008). Коалиции за модернизацию: анализ возможности возникновения. *Вопросы экономики*. № 1. С. 97–107. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2008-1-97-107>
4. Балацкий, Е. (2007). Нечёткие институты, культура населения и институциональная энтропия. *Общество и экономика*. № 5/6. С. 37–53.
5. Балацкий, Е.В. (2017). Концепция инклюзивных институтов и ее приложения. *Общественные науки и современность*. № 3. С. 143–156.
6. Дюркгейм Э. (1996). О разделении общественного труда. Москва: Канон.
7. Коуз Р. (1993). Фирма, рынок и право. Московский либертариум: Ин-т свободы. URL: http://www.libertarium.ru/libertarium/l_lib_firm0.
8. Лист Ф. (2016). Национальная система политической экономии. Москва: Социум. 2016. 456 с. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315442242>
9. Лыткина Е.И. (2015). Социальная структура в трех теориях аномии. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. № 1(29). doi: <https://doi.org/10.17223/1998863X/29/19>
10. Мертон Р.К. (2006). Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ, Хранитель. 873 с.
11. Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б. (2011) Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. Москва: Изд-во Института Гайдара, 480 с.

12. Смородинская Н.В. (2015). Глобализированная экономика: от иерархий к сетевому укладу. Москва: ИЭ РАН. 344 с.
13. Уильямсон О. (1996). Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки "отношенческая контрактация". Санкт-Петербург: Лениздат. 702 с.
14. Фролов Д. (July, 2019). От институтов к экститутам и далее – к постинституциональной теории институциональных аномалий. URL: <https://mpr.aub.uni-muenchen.de/95960/MPPA Paper No. 95960, posted 11 17:35 UTC>
15. Шумпетер Й.А. (1982). Теория экономического развития. Москва: Прогресс. 147 с.
16. Arora, S., Barak, B. (2009). Complexity Theory: A Modern Approach, Cambridge University Press.
17. Bauman, Z. (1996). Alone Again – Ethics After Certainty. London: Demos.
18. Burnes, B. (2005). Complexity theories and organizational change; International. *Journal of Management Reviews*, 7(2). doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2005.00107.x>
19. Byrne, D. (1998). Complexity Theory and the Social Sciences: An Introduction, London, Routledge.
20. Bernburg, J.G. (2002). Anomie, social change, and crime: A theoretical examination of institutional-anomie theory. *British Journal of Criminology*. Vol. 42. Pp. 729-742. doi: <https://doi.org/10.1093/bjc/42.4.729>
21. Massimo E. (1995). The "Creative Destruction" in Economic and Political Institutions. Department of Economics University of Trento.
22. Giddens A. (1991). Fate, Risk and Security. *A.Giddens. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press. P.109–143.
23. Greve, B. (2013). The Routledge Handbook of the Welfare State. Routledge. 496 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203084229>
24. Messner, S. (2013). Rosenfeld R. Crime and the American Dream. USA: Wadsworth: Cengage Learning. 176 p.
25. Rustin, M., Massey, D. (December, 2014). Rethinking the neoliberal world order. *Soundings*. Pp. 116-135.
26. Parsons, T. (1966). The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. T.Parsons. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall, p. 5–29.
27. World Economic Outlook Database. October 2018. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/02/weodata/index.aspx>
28. Zhenhua Su, Yanyu Ye, Pu Wang. (November 28, 2018). Social change and generalized anomie: Why economic development has reduced social trust in China. First Published. Research. <https://doi.org/10.1177/0268580918812281>

Надходження до редакції 24.09.2019 р.

INSTITUTIONAL DESTRUCTIONS IN THE ECONOMY: PRECONDITIONS, MECHANISMS, CONSEQUENCES

Oleh Yaremenko

Author affiliation : Dr. Econ. Sciences, Prof.; Leading Researcher of the Department of Economic Theory of the Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine. E-mail: yaremenkooleg2@gmail.com

The article considers prerequisites and consequences of the institutional destructions in economy and society. It is proved that the integrative capacity of the institutional system depends on two main factors: the adequacy of the institutions of complexity and the dynamism of the environment in which the actors operate; and the adequacy of the institutional requirements to the level of institutional competence of the actors. The author justifies that the reason for the increase in the share of institutional anomalies and destructions in the world economy is the process of "blending" of values and value-like institutions as a consequence of the intense globalization, which led to chaotization of the criteria of acceptable and unacceptable social behavior. It is shown that the destruction of

usual expectations compels business entities to form and implement the shortest possible plans, regardless of the medium or long-term consequences of their actions. At the same time, the self-survival of subjects as a massive pseudo-rational mode of action becomes an instrument of a systemic crisis that puts the economy on the brink of existence.

Keywords: institutional destruction, values, institutions, technologies, uncertainty, risks, socially necessary market time, socio-economic entropy.

JEL: O 100.

References

1. Adzhemoglu, D., Robinson, J.A. (2015). Why are some countries rich and others poor. The origin of power, prosperity and poverty. Moscow: AST [in Russian].
2. Aristotle (1983). Works, vol. 4. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Auzan, A., Zolotov, A. (2008). Coalitions for modernization: analysis of the possibility of occurrence. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 1, 97-107. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2008-1-97-107> [in Russian].
4. Balatsky, E. (2007). Fuzzy institutions, population culture, and institutional entropy. *Obshhestvo i jekonomika – Society and economics*, 5/6, 37-53 [in Russian].
5. Balatsky, E.V. (2017). The concept of inclusive institutions and its applications. *Obshhestvennye nauki i sovremennost – Social sciences and modernity*, 3, 143-156 [in Russian].
6. Durkheim, E. (1996). On the division of social labor. Moscow: Canon [in Russian].
7. Coase, R. Firm, market and law. Moscow Libertarium: Institute of Freedom. Retrieved from http://www.libertarium.ru/libertarium/lib_firm0 [in Russian].
8. Liszt, F. (2016). National system of political economy. Moscow: Socium. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315442242> [in Russian].
9. Lytkina, E.I. (2015). Social structure in the three theories of anomie. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofija. Sociologija. Politologija – Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science*, 1:29. doi: <https://doi.org/10.17223/1998863X/29/19> [in Russian].
10. Merton, R.K. (2006). Social theory and social structure. Moscow: AST, Hranitel [in Russian].
11. North, D., Wallis, D., Weingast, B. (2011). Violence and social order. Conceptual framework for the interpretation of the written history of mankind. Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
12. Smorodinskaya, N.V. (2015). Globalized economy: from hierarchies to network structure. Moscow: IJe RAN [in Russian].
13. Williamson, O. (1996). The economic institutions of capitalism. Firms, markets "relational contracting". St. Petersburg: Lenizdat [in Russian].
14. Frolov, D. (2019, July). From institutions to exiters and further to a post-institutional theory of institutional anomalies. Retrieved from https://mpra.ub.uni-muenchen.de/95960/MPRA_Paper_No._95960, posted 11 17:35 UTC [in Russian].
15. Schumpeter, J.A. (1982). Theory of economic development. Moscow: Progress [in Russian].
16. Arora, S., Barak, B. (2009). Complexity Theory: A Modern Approach, Cambridge University Press.
17. Auman, Z. (1996). Alone Again – Ethics After Certainty. London: Demos.
18. Burnes, B. (2005). Complexity theories and organizational change; International. *Journal of Management Reviews*, 7(2). doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2005.00107.x>
19. Byrne, D. (1998). Complexity Theory and the Social Sciences: An Introduction. London, Routledge.
20. Bernburg, J.G. (2002). Anomie, social change, and crime: A theoretical examination of institutional-anomie theory. *British Journal of Criminology*, 42, 729-742. doi: <https://doi.org/10.1093/bjc/42.4.729>
21. Massimo, E. (1995). The "Creative Destruction" in Economic and Political Institutions. Department of Economics University of Trento.
22. Giddens, A. (1991). Fate, Risk and Security. *A.Giddens. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
23. Greve, B. (2013). The Routledge Handbook of the Welfare State. Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203084229>
24. Messner, S. (2013). Rosenfeld R. Crime and the American Dream. USA: Wadsworth: Cengage Learning.
25. Rustin, M., Massey, D. (2014, December). Rethinking the neoliberal world order. *Soundings*, 116-135.
26. Parsons, T. (1966). The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. In Parsons T. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
27. World Economic Outlook Database. October 2018. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/02/weodata/index.aspx>
28. Zhenhua Su, Yanyu Ye, Pu Wang. (2018, November 28). Social change and generalized anomie: Why economic development has reduced social trust in China. First Published. Research. doi: <https://doi.org/10.1177/0268580918812281>